

FORA DE L'AULA, DINS DE LA FACULTAT. PREGUNTES I REFLEXIONS SOBRE UNA ACTIVITAT AMB CASA ÀSIA. ANTROPOLOGIA DE LA SOCIETAT CONTEMPORÀNIA, 1R CURS

FUERA DEL AULA, DENTRO DE LA FACULTAD. PREGUNTAS Y
REFLEXIONES SOBRE UNA ACTIVIDAD CON CASA ÀSIA. ANTROPOLOGÍA
DE LA SOCIEDAD CONTEMPORÁNEA, 1ER CURSO

OUTSIDE THE CLASSROOM, WITHIN THE FACULTY. QUESTIONS AND
REFLECTIONS ON AN ACTIVITY WITH CASA ASIA. ANTHROPOLOGY OF
CONTEMPORARY SOCIETY, 1ST YEAR

RESUM

Aquest article té com a objectiu recollir el punt de vista d'alguns participants sobre la trobada que el 26 de febrer del 2024 va tenir l'alumnat de l'assignatura de primer curs d'Antropologia de la Societat Contemporània (grup de tarda) amb membres del Projecte AFEX (Aprenem Famílies en Xarxa-Escola de Bambú) vinculat a Casa Àsia. L'article també pretén reflexionar sobre les possibilitats d'aprenentatge actiu i col·laboratiu en antropologia social que pot oferir una activitat com aquesta, així com deixar constància d'alguns dels debats i reflexions que vam tenir a l'aula¹. Escrit de forma col·laborativa per set persones, cap de les quals no havia participat mai en una activitat com aquesta, l'article no és un text estrictament acadèmic, sinó divulgatiu, amb reflexions que transiten entre la vivència personal, l'antropologia i la pedagogia, entre d'altres, i es focalitza estrictament en l'activitat duta a terme en el context de l'assignatura.

Palabras clave: migració; diversitat; colonialitat; universitat; metodologia participativa.

¹L'article ha estat escrit per set persones amb punts de vista diversos i experiències vitals diverses, d'edats diverses, d'origens diversos. Sis alumnes i un professor que han coincidit l'any 2024 a l'assignatura Antropologia de la Societat Contemporània de 1r curs del Grau d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona. Agraïm enormement la lectura que n'han fet el Raül Márquez, la Mònica Martínez Mauri, la Diana Mata, l'Isaac Marrero i el Claudio Milano. I la gran feina d'edició i la paciència de l'equip de (Con)textos.

JORDI TOMÀS

jordi.tomas@ub.edu
Universitat de Barcelona
ORCID: 0000-0001-7169-8002

JULIETA PÉREZ

juliperez729@gmail.com
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0003-3576-9602

RITA GRAU

rgrauher7@alumnes.ub.edu
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0007-9885-6091

VIOLETA MARTOS

viole.martos@gmail.com
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0007-6990-1391

LAURA DÍAZ CABRERA

lauradcabrer@gmail.com
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0003-1659-8713

GEMMA ALDABERT

gemma.rajni@gmail.com
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0000-2521-1267

YOLANDA CASANOVA

ycasanca10@alumnes.ub.edu
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0002-8020-6668

RESUMEN

Este artículo tiene como objetivo recoger el punto de vista de algunas participantes sobre el encuentro que el 26 de febrero del 2024 tuvo el alumnado de la asignatura de primer curso de Antropología de la Sociedad Contemporánea (grupo de tarde) con miembros del Proyecto AFEX (Aprenem Famílies en Xarxa-Escola de Bambú) vinculado a Casa Asia. El artículo también pretende reflexionar sobre las posibilidades de aprendizaje activo y colaborativo en antropología social que puede ofrecer una actividad como esta, a la vez que dejar constancia algunos de los debates y reflexiones que se llevaron a cabo en el aula. Escrito de forma colaborativa por siete personas, ninguna de las cuales no había participado nunca en una actividad como ésta, el artículo no es un texto estrictamente académico, sino divulgativo, con reflexiones que transitan entre la vivencia personal, la antropología y la pedagogía, entre otras, y se centra estrictamente en la actividad llevada a cabo en el contexto de la asignatura.

Palabras clave: migración; diversidad; colonialidad; universidad; metodología participativa.

ABSTRACT

The purpose of this article is to collect the point of view of some of the participants of the meeting that the students of the first year course of Anthropology of Contemporary Society (afternoon group) had on February 26th, 2024 with members of the AFEX Project (Aprenem Famílies en Xarxa-Escola de Bambú), linked to Casa Asia. The article also aims to reflect on the possibilities for active and collaborative learning in social anthropology that an activity like such can offer while recording some of the debates and reflections that took place in the classroom. Written collaboratively by seven people, none of whom had ever participated in such an activity, the article is not a strictly academic text, but an informative one, with reflections that move between personal experience, anthropology and pedagogy, among others, focusing strictly on the activity carried out in the context of the subject.

Key words: migration; diversity; coloniality; university; participatory methodology.

1. LA PROPOSTA

A principis del curs 2023/24 arriba una proposta del projecte AFEX al departament d'Antropologia Social: fer una trobada entre un grup de dones que participen en el seu projecte i un grup d'alumnes de la facultat². La idea d'AFEX és “promoure la integració i l'intercanvi de coneixements entre dues comunitats diverses i enriquidores”. Pretén facilitar, d'una banda, un espai perquè les dones del projecte AFEX de Consell de Cent de Barcelona i de Rubió i Ors de l'Hospitalet —moltes de les quals fa poc que viuen a Catalunya i que provenen de diferents països asiàtics, però no només— coneguin la Universitat de Barcelona per dins i entrin en contacte amb l'alumnat, i de l'altra propiciar un entorn amè perquè unes i altres —dones que formen part del projecte i l'alumnat— puguin conèixer-se i generar un espai on parlar de temes diversos (orígens, experiència migratòria, dificultats trobades en arribar a Catalunya...)³.

Des del departament d'Antropologia —que ha dut a terme altres activitats participatives i col·laboratives⁴— la idea es veu amb molt bons ulls i, per raons d'horaris de l'AFEX i d'adequació al temari, es decideix fer l'activitat a la tarda, a 1r curs d'Antropologia de la Societat Contemporània⁵.

² Agraïm la feina feta per Imma Llorc i tot l'equip del projecte AFEX, tant per la proposta com per l'organització. També al Raül Márquez, cap d'estudis del grau d'Antropologia Social, que va dedicar moltes hores al bon funcionament de la trobada.

³ Trobareu un resum de la trobada publicat per Casa Àsia aquí: <https://www.casaasia.cat/actualidad/encuentro-enriquecedor-entre-estudiantes-del-programa-afex-y-de-antropologia-de-la-ub/>

⁴ Altres exemples col·laboratius al departament són: Ventura, Martínez i Larrea (2016), sobre la Viquimarató com a activitat formativa d'Etnologia Regional d'Amèrica a la Universitat de Barcelona i a la Universitat Autònoma de Barcelona; i Contijoch et al., (2018), que recull l'experiència formativa basada en l'anàlisi de narratives a l'assignatura Antropologia de la Salut, i que com en aquest cas, també està coescrita entre alumnat i professorat.

⁵ La proposta és una ocasió única per plantejar als alumnes un aprenentatge actiu —en la línia de Polymeropoulou (2023), Lumpkin, Achen i Dodd (2015), Bastide (2012)...—, i fomentar el pensament crític. També és clau per a tractar o recordar, abans o després de la sessió, idees i conceptes estudiats el primer any de carrera, com la sensibilitat antropològica, l'empatia, els reptes lingüístics durant les recerques, la importància del llenguatge no verbal, les coses a tenir present abans d'una primera entrevista, les presentacions, l'espai, etcètera.

Després de dues reunions i diversos correus-e entre la coordinadora d'AFEX i el coordinador de l'assignatura es concreta l'activitat: rebuda general, divisió en tres grups, presentacions en petit comitè, classes d'urdú, hindi i darija respectivament, breu debat i comiat.

D'AFEX vindran unes 35 noies i dones, de les quals dues són dinamitzadores i deu són filles de dones del projecte. Del nostre departament s'hi animen una trentena llarga d'estudiants, uns 30 del grup de tarda i mitja dotzena del matí.

2. LA PREPARACIÓ DE L'ACTIVITAT A L'AULA

L'activitat requeria una bona preparació que vam fer en dues sessions, a partir de preguntes i debats a l'aula.

D'entrada, no teníem clar com anomenar aquest grup, divers, format per persones que no coneixíem i a qui no volíem posar cap etiqueta. Ens hi havíem de referir com les “dones de casa Àsia”? Les “dones pakistaneses i índies arribades fa poc a Catalunya”? Les “persones del projecte AFEX”? Les “nostres convidades”?... Tots els termes eren incomplets, inexactes, configuradors d'una realitat que no coneixíem.

Un altre tema: com fer la rebuda. Volíem que fos tan calida com fos possible. Però això és subjectiu. Com acullis trenta persones desconegudes que venen a una institució que, segons moltes de nosaltres, imposa? El Jordi Tomàs ho explica així:

Com a professor, que no coneixia gaire l'alumnat (feia tres setmanes que havíem començat les classes) ni ningú del projecte AFEX, i que mai no havia fet cap activitat semblant, els dies previs a la trobada estava força nerviós. No em preocupava l'activitat, perquè en principi AFEX ja tenia experiències similars, però sí els detalls de la rebuda i organització d'espais, moments, persones. Ho deia als alumnes: “avui m'he despertat a les cinc i no he pogut dormir més pensant en com les rebríem i com ho organitzarem perquè tothom se senti a gust”.

Vam pensar que fer un petit comitè de benvinguda al carrer, a l'entrada de l'edifici, seria una bona manera de començar a trencar el gel. La resta d'alumnes, per la mateixa raó, no

s'esperarien a la sala Jane Addams, sinó drets al hall del davant, per tal que els dos col·lectius hi entressin junts.

Després, per a les classes de llengua i els debats, calia trobar tres aules disponibles (coincidiem que la nostra, la 309, amb bancs i taules fixes, no permetia un context adequat per la trobada).

Vam tenir un altre debat intens: fem algun present a les “nostres convidades”? Alguna cosa de menjar per compartir: dolç, salat, productes catalans, asiàtics, pastes d'alguna pastisseria marroquina...? Flors? Finalment, una alumna va proposar fer un regal institucional, solució que va tenir més quòrum.

També vam parlar de temes ben antropològics i d'aspectes metodològics i ètics. Vam debatre de quina manera havíem de saludar, com fer les presentacions —en funció del gènere, per exemple—, si hi podia haver contacte físic (donar la mà o no, per exemple), quina seria la llengua vehicular, quines preguntes crèiem que es podien fer i quines no, quins temes crèiem que es podien tractar i com abordar-los, quins temes podien ser delicats, com distribuir-nos en tres grups de forma que hi hagués una proporció d'homes semblant a cada grup...

A més, es va proposar als estudiants que, en acabar, a casa, escriguessin en un quadern o gravessin un àudio amb les seves observacions i sensacions sobre l'activitat (cosa que finalment farien vuit alumnes).

També és important parlar de les expectatives. En activitats com aquesta, part dels participants tenen unes expectatives molt concretes, que poden determinar tant l'activitat en si, com l'aprenentatge i valoració final que cadascú en faci. La Rita Grau ho explica:

Com a alumna, arribo a la Universitat carregada d'esperances i motivacions. Amb ganes de desafiar qui penso que soc i què penso que sé. Ganes de sacsejar la forma en la qual entenc l'aprenentatge, que em desmuntin. L'antropologia significa una via d'enteniment del món basada en la llibertat de comprensió. Una sortida d'un manual d'instruccions que se'ns imposa des que naixem. Una oportunitat de qüestionar-lo de forma lícita on el pitjor que pot passar és donar peu a una altra crítica que continuï enriquint les diferents visions que existeixen en aquest

món en el qual vivim ara. Llavors em trobo asseguda en una aula, on sento que aquest pensament crític existeix només fent el cafè al bar després de classe. Lluny de voler obviar la importància de saber i entendre d'on venim i gràcies a què i a qui, ara podem desenvolupar-nos en aquesta disciplina, sento que aquest aprenentatge no és practicat sinó imposat. Sento que pensadors, sovint homes, sovint de segles passats, dictaran la base en la qual es construirà el meu futur. La proposta d'una activitat com la de Casa Àsia va significar un raig de llum, aire fresc. Sortir de l'aula va ser una oportunitat que vam rebre amb agraïment i entusiasme. Havíem escoltat tant a parlar de les interrelacions humanes entre cultures i societats, i ara, per fi, les anàvem a viure de primera mà.

3. “L'EXPERIÈNCIA VISCUDA” I L'APRENTATGE

Finalment va arribar el dia. Val la pena explicar per etapes com va anar la trobada a partir de l'observació de diferents participants.

3.1 La rebuda

La Laura Díaz, que era a la porxada de la planta baixa, ho explica així:

El encuentro con casa Asia fue un poco caótico al principio, pero no en un mal sentido. Tuvimos poco tiempo para organizarnos y tampoco teníamos claro si sería un encuentro formal o más bien un acercamiento informal pero amistoso. Aun así, el entusiasmo nos superaba. Cuando llegó el día y vimos a todas las mujeres que asistieron al encuentro, fue sobrecogedor. Recuerdo estar en el porche de la universidad y ver muchas emociones diferentes entre sus rostros y miradas que transmitían simpatía o timidez.

Aquesta emoció també la sentien alguns dels alumnes que eren a la quarta planta, esperant drets a l'entrada de la Sala Jane Addams. Un d'ells, Rafael Gallardo, recorda: “Casi se me saltan las lágrimas al percibir la emoción que flotaba entre todos al comenzar el acto”⁶.

Un cop dins la sala, amb unes vuitanta participants, es van fer uns parlaments breus: benvinguda del Raúl Márquez, cap d'estudis d'Antropologia Social i molt implicat en aquesta activitat, breu presentació del projecte de Casa Àsia per part de la Imma Llorc, coordinadora

⁶ Correu electrònic enviat a Jordi Tomàs el dia 2 de març del 2024.

del projecte i qui va fer la proposta al departament, i unes paraules d'agraïment de Jordi Tomàs, com a professor de l'assignatura que acollia l'activitat.

Els parlaments breus del Raül i el Jordi van ser traduïts a l'urdu i l'hindi (el paper de les diferents traductores —la majoria d'elles filles de diferents dones del projecte— va ser imprescindible per al bon funcionament de tota l'activitat). L'Imma, en canvi, es va adreçar directament a l'alumnat per explicar-nos breument el projecte, i la seva intervenció no va ser traduïda.

La Julieta Pérez ho explica així:

La primera vez que las vi fue en el hall del aula Jane Addams, en donde se veían felices, pero con una sonrisa tímida y nerviosa que compartían mayormente entre ellas, evitando interactuar con nosotros. Una vez ingresamos al aula pude ver mejor la composición del grupo, notando que eran en su mayoría adultas y pareciera que de edades similares (salvando casos puntuales y a las mediadoras) lo cual podría significar, que el factor de edad podría tener que ver con el nivel o capacidad de adaptación, cosa que las llevaría —o no— a recurrir a este tipo de centros como Casa Asia. La disposición en el aula también fue bastante marcada, ya que la mayoría de ellas se ubicaron en la mitad derecha del salón y a partir de aproximadamente la décima fila, lo cual nos dejaría a mis compañeros y a mí, del lado izquierdo y más próximos a los organizadores. Una vez realizada la presentación de la actividad, se las vio bastante entusiasmadas y agradecidas por el proyecto; pero el problema con el idioma dificultó la organización inmediata de los grupos.

3.2 Tres grups

Posteriorment, es van fer grups en tres aules diferents (25-30 persones per grup), formats si fa o no fa a parts iguals per membres d'AFEX i alumnes de la facultat. La divisió es va fer en funció de la llengua de les dones del projecte, les quals ens farien una petita sessió: urdu, hindi i darija. Els alumnes de la nostra facultat es van apuntar al grup que van considerar, en funció de diferents variables (interès personal, necessitat d'equilibrar grups, les divisions per gènere que havíem acordat, etc.).

Cada grup, amb una o dues persones referents d'AFEX, i amb la dinamització de diferents estudiants de la UB en alguns casos, va organitzar la sessió en tres moments:

presentació, introducció a la llengua i debat (en un cas es va fer primer el debat, i després la introducció a la llengua). De fet, la idea era precisament que les dues primeres parts ens havien d'ajudar a familiaritzar-nos, i la tercera, ja trencat el gel, havia de servir per a dialogar i intercanviar vivències en petits grups. Toni Leal explica que:

Després de fer-nos una breu classe del seu idioma, urdú, ens vam asseure, sense cap classe de timidesa, unes al costat de les altres i es va iniciar l'esperada coneixença. Tant era l'interès de saber elles de nosaltres com al contrari. Hi havia un interès compartit i les preguntes anaven fluint sense cap mena de trava, tot i que totes ens esforçàvem a comprendre i fer-nos comprendre. El temps es va fer curt i, per mi, la impressió general és que, les nostres visitants, van passar una estona agradable. Els interessava conèixer el nostre dia a dia, i elles, pel que explicaven es movien força al voltant de la seva comunitat i estaven molt contentes. Ho emfatitzaven en el coneixement de l'idioma, totes estudiaven castellà i se sentien molt satisfetes de veure com els enteníem en aquesta llengua. Algunes vegades els traspuava una nostàlgia dels seus països, però els compensava el fet d'estar amb la família. En el meu cas, es van interessar en saber com compaginava la universitat amb altres tasques, segons elles, pròpies d'una dona, i els sorprenia veure alumnes que, com jo, ja no fóssim *teenagers*⁷.

La Violeta Martos, que va estar al grup on s'ensenyava darija:

A mi, l'experiència amb Casa Àsia no només em va servir com a excusa per a aprendre sobre tots els petits mons amb els quals comparteixo llar. També em va fer reflexionar sobre lo difícil que s'ha tornat per a nosaltres, éssers humans, desenvolupar el sentiment de filantropia amb les veïnes. En el mateix transcurs de l'activitat es podia observar aquest "hàndicap", obrir-se a la persona del costat quan no existeix cap vincle entre vosaltres és complicat en un principi. Des de la meua experiència vaig sentir que les presentacions inicials, un cop separats en grups reduïts d'unes deu persones, estaven una mica pautades per les estudiants que érem les que dirigíem la conversa. Té sentit, suposo, que això succeeixi tenint en compte que ens trobàvem a un espai conegut per a nosaltres i la conversa es donava en la nostra llengua materna. La situació va ser contrarestada, però, quan vam unir els grups i unes quantes dones de Casa Àsia ens van ensenyar cinc cèntims de Darija. L'ambient durant la classe va ser molt més proper i la comunicació més dinàmica; de tot arreu sortien preguntes i suggeriments. Les mestres estaven molt ben recolzades per les joves voluntàries de Casa Àsia que servien com a intermediàries perquè fluís millor la comunicació. Potser hauria estat bé que hi haguessin un parell de

⁷ Correu electrònic enviat a Jordi Tomàs el dia 15 de març del 2024.

voluntàries a cada grup reduït perquè les dones de Casa Àsia se sentissin més còmodes i acompanyades...

La Julieta Pérez, que estava al grup d'hindi, recorda:

Desde el inicio de la actividad, se las notaba un poco desorientadas, además de tímidas y nerviosas, cosa que tal vez se debió al poco o nulo conocimiento que tenían sobre el castellano, ya que parecían solo saber y entender las correspondientes presentaciones (o sea: “Hola me llamo x, y hace x tiempo que vivo aquí”). Esto no es para nada una crítica, porque entiendo perfectamente la dificultad que implica, pero esperaba poder interactuar un poco más sin necesidad de las mediadoras.

Su desconocimiento del castellano y el nuestro del hindi, tal vez contribuyó a que se cerraran bastante en su complicidad, interactuando poco con nosotros tanto en escucha como en habla. Esto se notó incluso más claro con la presencia de un compañero de clase, Luis (el único hombre de nuestro grupo), con quien casi no intercambiaron palabras y le dieron discretamente la espalda. También me llamó la atención la diferencia marcada que existía sobre la extraversion entre las mujeres y algunas de sus hijas, ya que si bien hace la misma cantidad de tiempo que viven aquí, se ve mucho la influencia del colegio (y tal vez también de edad) en las niñas. En relación con la actividad en sí, no hay mucho que destacar, ya que la conversación no se dio de forma muy fluida y justo en el momento en el que comenzábamos a interactuar con mayor naturalidad e iniciábamos con el aprendizaje del idioma, nos interrumpió la falta de tiempo. Sin embargo, sí pudimos concluir en que —casi— todas las mujeres inmigrantes de distintas partes de India, compartían algunas similitudes en su historia de vida: muchos de sus maridos se habían trasladado con anterioridad a Barcelona por sus trabajos y una vez establecidos aquí, ellas emprendieron viaje con sus hijos, dejando a su familia más lejana en India.

Otra cosa que me gustaría nombrar es el interés de algunas de las integrantes del subgrupo por mi nacionalidad. En la presentación aclaré que venía de Argentina y luego dos de ellas indagaron un poco más, e incluso una de las mediadoras me halagó el acento. Justo estas dos mujeres, fueron con las que más interacción mantuve, quizás por compartir el estatus de inmigrante.

La Laura Díaz ho resumeix així:

Algo que me llamó la atención fue el orden en que nos sentamos cuando subimos a hacer la charla de bienvenida. Ellas agrupadas en la parte de atrás y los alumnos en otra. Pero luego eso cambió, al menos en el aula donde yo estaba, nos dividimos en dos círculos creando más confianza y me llamó la atención ver como una alumna de la tarde tenía cogido en brazos al hijo de una de las mujeres de casa Asia mientras ella participaba en la charla. Permaneció con él en brazos hasta el final del encuentro. Ya en el final, cuando era la hora de despedirnos, noté

la energía de los presentes diferente, se notaba como algunas personas habían establecido una conexión entre ellas, todas reían y creo que la mayoría tenía la sensación de falta de tiempo para aquel encuentro.

3.3 Cloenda, breu visita a la biblioteca, comiat(s)

Acabades les sessions, vam trobar-nos per fer la cloenda a la sala d'actes. Es va fer allà —i així els ho vam explicar— perquè era la sala més important de la facultat. També es van repartir les carpetes (el “regal institucional”). Un cop fets els agraïments, sobretot a les noies que feien de traductores, algú va dir de fer-nos una foto de grup. Una de les dones, metgessa de formació, inicialment no volia sortir-hi, però va acabar canviant d'opinió. Després vam anar cap a la biblioteca on van entrar la majoria de les dones del projecte AFEX.

Un segon comiat, més personal, va tenir lloc quasi a peu de carrer. En algun cas salutacions amb la mà, en altres amb les dues mans unides davant del pit, en altres amb la mà al cor, fins i tot algunes abraçades.

La Julieta Pérez relata que:

A pesar de la timidez, las mujeres siempre se comportaron de forma muy amable y predisuestas a enseñar y compartir su cultura (ofreciéndonos información sobre lugares de comida o templos de entrada libre) incluso, al finalizar algunas se despidieron de nosotras con un abrazo, cosa que me sorprendió, ya que en todo momento estuve atenta de no faltar el respeto o invadir su espacio. Sin embargo, ellas nos habían comentado que esa era la forma de despedirse entre mujeres en India; por lo que accedí al abrazo y me sentí un poco más integrada.

En canvi, un alumne va explicar això⁸:

A pesar de las advertencias del profesor Tomàs de que los hombres no diéramos la mano a las mujeres (puesto que lo pidieron las mismas mujeres días antes de la sesión), al final del acto, como vi que una de las participantes se despedía de otra alumna estrechándole la mano, hice el gesto de darle la mía, pero la señora retiró su mano ostensiblemente. Lo siento, le dije sonriendo amablemente e inclinando la cabeza.

⁸ Correu-e enviat a Jordi Tomàs el 2 de març del 2024.

3.4 Continuació al bar

Mentre érem a la porxada entre l'entrada de la facultat i la biblioteca, una de les alumnes del grau va dir: "Podríem anar al bar!". La idea va ser secundada per diferents alumnes i per les noies més joves d'AFEX —algunes de les quals, menors d'edat, van quedar-se acompanyades de les dinamitzadores. Bona part del grup d'AFEX, però, va marxar.

La Julieta Pérez:

Luego de realizar la foto grupal, nos dirigimos a la cafetería en donde un grupo de mujeres de casa Asia se quedaron con nosotras, aunque agrupadas hacia un solo lado de la mesa por lo que no pude interactuar mucho con ellas; sin embargo, desde donde estaba se apreciaba nuevamente la diferencia de espontaneidad y extraversión de las niñas, quienes estaban ubicadas justo en el centro de la mesa e interactuando mucho más con nosotros (los jóvenes) e interviniendo en nuestras temáticas.

Diferents alumnes que es van quedar al bar, expressen que aquest va ser el millor moment.

La Rita Grau:

Un altre cop, el bonic, el vertader exercici d'aprenentatge, passa fent el cafè al bar després de la trobada. Reunides totes, de tots els grups, de totes les cultures, compartim. I parlem, sense que ningú dicti la conversa, sense cap projecte a remetre res. I ens coneixem, i ens escoltem, i riem i ens emocionem. Me'n vaig a casa pensant que estimo el meu estudi.

La Violeta Martos coincideix en aquesta idea:

El millor moment de la trobada es va donar al final, quan totes ens vàrem ajuntar a la cafeteria de la universitat en una llarga taula per compartir un berenar. Les converses amb les veïnes, en aquest context, sorgien esporàdicament sense la necessitat d'un guió de presentacions. Mentre al meu costat observava com un bon amic meu escoltava la fascinant història d'una dona migrada des de El Salvador, vaig tenir el plaer de formar part d'interessantíssims debats amb una noia de la meua classe i una altra de Casa Àsia, amb la qual vaig acabar intercanviant telèfons. Això em va portar, no només a conèixer-la a ella més en profunditat en el transcurs de la formació d'una amistat, sinó també a conèixer una cultura que per a mi se sentia llunyana i a qüestionar-me si aquestes "distàncies" són reals o, més bé, fins a quin punt vivim aquesta noia i jo tant "allunyadament" en essència.

3.5 Un enriquiment mutu

Diversos alumnes, acabada la trobada, van expressar que els havia agradat molt, que havien après molt, que calia tornar-ho a fer, o fer coses semblants, sortint de l'aula. El debat, les preguntes, el fet de compartir experiències era una cosa que valoraven molt positivament.

Veiem com ho explica la Gemma Aldabert:

La Universitat de Barcelona va obrir les portes a una comunitat que cada cop s'està fent més gran a la nostra terra, i això crea curiositat, i un interès per voler conèixer a l'altre. Els estudiants d'Antropologia Social i Cultural no podíem perdre aquesta oportunitat. La trobada entre persones —no només d'una cultura, sinó segurament d'una manera de veure el món diferent de la nostra—, el fet de poder parlar amb elles i saber de primera mà els seus pensaments és un privilegi, i tenir persones d'aquella cultura davant i poder preguntar qualsevol curiositat, dubte, sempre serà molt millor que consultar llibres. Que tinguem en l'instant el dubte o curiositat resolta és una oportunitat que no podem perdre. També que de la cultura interessada hi hagi persones de diferents entorns socioeconòmics, polítics i religiosos, és molt enriquidor. La participació mútua, i que els altres també ens puguin fer preguntes, qüestions, curiositats, dubtes... de la seva nova terra és una molt bona oportunitat també per elles. I d'aquí neix un intercanvi mutu, escoltar, diferents maneres de veure el món, diferents idees. Poder tenir una petita introducció a una nova llengua, i que els sons, lletres... pugui ser un primer contacte a una llengua que potser algú gràcies a aquest petit preludi es pugui interessar per aprendre-la al futur, unes llengües que moltes vegades és molt difícil de trobar en una ciutat com Barcelona, i conèixer gràcies a elles una associació on pots tenir l'opció de si vols, estudiar-les, i que aquests sons esdevinguin part del teu dia a dia. Dins d'un mateix grup, el fet que hi hagi diferents persones, també fa obrir la visió i no pensar que una cultura és homogènia i estàtica, amb el simple fet de tenir aquesta trobada aquesta idea queda esborrada. Podem veure també experiències directes i personals de com una petita comunitat es fa pas a una nova societat. La integració, l'adaptació, el procés dels primers mesos... El que hi hagi diferents històries, elles mateixes també poden compartir aquestes experiències: des d'algú que fa cinc anys que és aquí, des d'algú que només fa sis mesos que és aquí, trobar suport en alguna situació dura, i poder preguntar sense gens de por, qualsevol dubte d'una nova cultura, ciutat, barri... És la curiositat mútua, voler saber més de l'altre... I mirant també la varietat d'estudiants, d'edats, d'origen... També els dona la idea que la nostra cultura tampoc és estàtica. I aquí partim que cap cultura és estàtica, i que a més les podem mesclar, i que d'aquest mix resulti una cosa curiosa i interessant, però que sobretot denoti un respecte per l'altre. Que el diferent, segurament no és tan diferent. El fet de poder intercanviar experiències de vida, ens fa acostar

molt més els uns als altres. En definitiva: crec que s'ha de repetir però amb més temps. Si no, s'acaben perpetuant clixés. Potser seria bo fer un treball previ, individual o a classe, explicant els contextos dels països dels quals venen les persones que ens visiten. O, millor encara, donar més temps perquè elles expliquin bé més coses dels seus orígens i de les realitats de les quals provenen.

4. REFLEXIONS A POSTERIORI

Vam dedicar la classe següent a posar en comú diferents idees, visions i sensacions viscudes durant l'activitat.

Primer, de forma espontània i individual, alguns alumnes vam anar comentant informacions que ens van sorprendre: una dona titulada en medicina a Pakistan que aquí no tenia feina, una de Ghana que parlava vuit llengües, una altra dona pakistanesa que estava bé al seu país, però va decidir venir pel futur dels seus fills —idea recurrent en altres dones—, una d'El Salvador que fa pocs mesos que està a Espanya i que volia entrar a la universitat, una que havia dit que l'antropologia li havia interessat molt... En aquest sentit, diferents alumnes van explicar que els va impactar que tinguessin tantes ganes d'aprendre i que algunes volguessin entrar a la UB. Alguns també van esmentar que es van quedar parats de les informacions personals que van arribar a donar d'algunes vivències força dures.

També vam comentar alguns fets observats —amb interpretacions derivades. Per exemple, una alumna va explicar que una dona del projecte AFEX s'havia posat a donar el pit a un nadó al mig de la classe, i una companya seva es va posar discretament davant per tapar-la per tal (segons la interpretació de l'alumna) que un alumne (home) que era al costat no la veiés. “Diria que era com una solidaritat tàcita entre dones, perquè no es van dir res”.

Després, es van comentar vivències concretes: una alumna va tenir en braços un bebè d'una mare de l'AFEX durant quasi tota la sessió. Donat que les dues eren mares, això va portar també a una reflexió a l'aula sobre la connexió i l'empatia a partir de la maternitat.

Un alumne també va fer explícit que gràcies a aquella trobada va “entendre perfectament el que un dia vam fer a classe: una entrevista etnogràfica tira més cap a una conversa que cap a una entrevista formal tancada”.

També van aparèixer alguns temes tractats a classe com les dificultats lingüístiques, el fet de “portar una motxilla” prèvia quan comences una recerca, la diferència entre formal i informal (en referència a la primera rebuda que els vam fer a la Sala Jane Addams, formal, i la segona, al bar, informal, possible, probablement, gràcies a la formalitat prèvia). La Violeta Martos ho explica així:

Dies després, quan a la classe posàvem en comú les nostres opinions sobre l'activitat, moltes estaven d'acord en el fet que la pròxima vegada es podria començar directament a la cafeteria de manera més informal per trencar el gel. Tanmateix, a mi em sembla que té sentit que aquesta situació es doni al final de l'activitat, no pensant en “trencar” aquest gel, sinó com a resultat d'un lent desglaçament on l'aigua flueix en un riu de converses. Les presentacions sempre tenen un punt d'incomoditat, sobretot quan s'estan trencant barreres fora del que entendríem com a quotidià. Passar per aquests moments incòmodes ens servirà a tots després per poder parar atenció en nosaltres mateixos, en els altres i en la barreja de tot plegat que, al cap i a la fi, és el que ens fa moure als antropòlegs.

Un altre tema que es va parlar va ser l'edat d'algunes dinamitzadores i traductores (i de la relativitat de l'edat en funció de la cultura de la qual provenim). Una alumna va dir: “És que algunes d'elles tenien 14 o 15 anys, eren molt petites... [i després d'una pausa breu va continuar], és clar que això de l'edat també és relatiu”.

Un dels debats més importants que vam tenir feia referència a la colonialitat o no de la universitat. Ens preguntàvem: pot la universitat sortir de la colonialitat? D'una banda, en tant que amfitrions de l'acte i coneixedors de la casa, diversos alumnes van pensar que l'organització i el lideratge va ser tot de la UB (cosa que no va ser així, com hem dit), i que potser això impedia la participació activa de les dones d'Àfrica. De l'altra, nosaltres, com a universitaris (alumnes, professor, cap d'estudis), i justament a la universitat, representàvem el

poder i una posició hegemònica i etnocèntrica. En aquest sentit, la Julieta Pérez parla “del «español colonizador»”:

Aunque en la actualidad se haya disipado un poco, yo creo que sí se mantiene un cierto sentimiento de inferioridad e incluso rencor en algunos de los países colonizados. Es decir, aunque el hecho en sí de la expansión ya haya pasado hace tiempo, en muchos países extranjeros (solo puedo hablar con seguridad de Latinoamérica, pero me imagino que no será muy distinto en otros países en vía de desarrollo) se tiene una imagen del "español" (y Europa en general) como superior o más desarrollado tanto en aspectos de estilo de vida, ética, economía, etc.; y, por lo tanto, con cierto dominio frente a otras regiones. Puedo creer que esta sensación se incrementa una vez se reside aquí, ya que se vive aquella diferencia de nivel previamente alimentada, haciendo que te sientas vulnerable o "menos que"; con la idea de que para adaptarse hay que obedecer y "portarse bien", ya que siguiendo con la idea de que fuimos una especie de anfitriones como sede de la actividad, también lo somos como residentes del país al que emigran.

La Yolanda Casanova també reflexiona sobre aquest fet:

Tras el encuentro con las mujeres integrantes del proyecto AFEX-Escuela de Bambú de Casa Asia me surgieron dudas y contradicciones. Está muy bien querer mostrar que somos una organización abierta y que estábamos contentas y contentos de recibirlas, pero lo que realmente me hubiera gustado es saber cómo ellas percibían esta actividad. En la clase posterior a la visita, fue unánime la manifestación de que con el poco tiempo del que se dispuso era difícil llegar a establecer algún tipo de relación de confianza como para que nos pudieran explicar aquellas cosas que realmente hubieran tenido valor. Pudimos comprobar como el idioma es un hándicap muy importante a la hora de querer comunicarse y más si quieres obtener información que te sea útil para hacer alguna interpretación. La timidez inicial, y lógica, de nuestras invitadas también dificultó que pudiéramos organizarnos mejor para que la actividad fluyera desde el inicio. No sé si también podría tener algo que ver la diferencia de edad entre las invitadas y los anfitriones, por aquello de que un perfil biográfico similar hace vínculos más sólidos. Me surge el conflicto de si realmente este tipo de actividad es necesaria o nos sitúa de nuevo en ese punto etnocéntrico. ¿Seguimos con esa postura de querer observar a las personas de otras culturas desde nuestra visión y en este caso en nuestro propio entorno? ¿Sigue en nosotros el sentimiento de culpa colonialista y de ahí el querer hacer algo con aquellos que consideramos menos favorecidos y en procesos de integración? Quizá a nosotras y nosotros esta actividad nos pareció una idea fantástica, pero no pudimos averiguar desde su propio testimonio si ellas pensaban lo mismo, ya que solo tuvimos el feedback de la persona interlocutora de Casa Asia que trasladó al profesor. Está claro que no venían a disgusto, pero

tal vez simplemente era una muestra de educación o de agradecimiento sin más. No pudimos saber si este tipo de actividad es algo que en sus países respectivos podrían considerar hacer con los inmigrantes que están ya más o menos integrados o lo ven como “cosas de blancos”. En aquest sentit, també alguns alumnes van apuntar la hipòtesi que aquesta idea potser no només feia referència a nosaltres, l'equip de la UB, sinó que potser alguna dona d'AFEX considerava que aquest comportament etnocèntric també existia entre algun dels responsables de Casa Àsia.

En canvi, altres persones, com la Gemma Aldabert, tenen un punt de vista diferent:

Evidentment una institució sempre tindrà poder. Però no estic gens d'acord amb la idea que sigui tan evident que la Universitat exerceixi un poder tan fort que generi una desigualtat amb aquest tipus d'activitats. Sí que es pot intentar evitar aquesta desigualtat d'alguna manera, però no les genera per se. No faríem res en aquest món, sinó. Ni jo com a estudiant. És important preguntar-se d'on ve la desigualtat. Vaig viure a l'Índia, allí també fan aquests tipus de trobades, i a l'INALCO (Institut National des Langues et Civilisations Orientales) a París, teníem la setmana de l'Àsia del sud, amb la participació d'alumnes d'origen d'Àsia del sud, gent de fora, de totes les classes socials...

Evidentment, el debat dona per molt, caldrà aprofundir més, i segur que ens continuarem trobant amb dilemes semblants en molts altres moments.

4. REBEM DIFERENTS OPINIONS DE CASA ÀSIA

Un dels comentaris més recurrents a l'aula va ser que seria imprescindible saber les opinions que tenien les persones del projecte AFEX i no quedar-nos només amb les nostres percepcions. Una de les dinamitzadores d'AFEX va fer arribar al professor els comentaris que va rebre de les seves alumnes:

Me gustó mucho la visita a la universidad. Todo el equipo fue muy amable y colaborativo. Las actividades que realizamos fueron muy interactivas. Me encantaría poder volver a ir.

Disfruté enormemente la visita a la universidad, especialmente la biblioteca. Nos divertimos mucho con los estudiantes y me gustaría volver a ir. También pudimos experimentar la dificultad que enfrentamos al aprender este idioma, y comprendimos que para los estudiantes, aprender nuestro idioma también es igual de difícil.

Me gustó mucho la conversación que tuvimos con los estudiantes de la universidad, y las preguntas que nos hicieron sobre nuestra cultura, nuestro país y nuestra experiencia de inmigración a España. Espero tener otra oportunidad para volver y vivir una experiencia como esta.

A mí me encantó nuestra visita a la universidad. Todos fueron muy amables, tanto los profesores como los alumnos... Además, fue mi primera vez en una universidad y nos lo pasamos muy bien. Espero poder ir otra vez.

Segons aquesta dinamitzadora:

En resumen, tanto a las alumnas como a las voluntarias les encantó la visita, les gustó la facultad y las actividades que realizaron con los alumnos. Pudieron experimentar la dificultad de aprender un nuevo idioma desde una perspectiva diferente, intercambiando roles con la actividad de enseñar urdú, panyabí e hindí a los estudiantes universitarios. ¡Por supuesto que les encantaría volver otra vez!

D'altra banda, la trobada va significar també el naixement d'una nova relació. La Violeta Martos i una de les noies d'AFEX que van visitar la facultat van intercanviar-se els telèfons i s'han vist en ocasions posteriors. Ens ho explica així:

Arran de l'activitat vaig tenir l'oportunitat d'entaular una amistat amb una noia ghanesa assegurada al meu costat. Anàvem comentant esporàdicament coses durant les presentacions, aquests comentaris es van fer més freqüents i substancials mentre caminàvem per les instal·lacions de la facultat. Vam començar a parlar i conèixer-nos encara més i millor al bar. Allà, juntament amb una altra companya, ens vam intercanviar telèfons amb la idea d'ajuntar-nos per fer un intercanvi culinari. Un cop vaig arribar a casa ens vam escriure. Ambdues molt agràides i emocionades per aquesta estona tan maca compartida, vam fer plans de veure'ns el cap de setmana. A partir d'aquí ens hem vist un parell de cops més i de les converses que hem mantingut se m'ha obert l'oportunitat de poder integrar-la a un treball d'aquesta mateixa assignatura on li vaig fer una entrevista amb el fi d'explorar com actuen les prenocions i prejudicis en una persona migrada des de Ghana fins a Espanya. Prejudicis que a mi, personalment, se m'han vist desmuntats gràcies a la nostra trobada.

5. REPETIR-HO?

La pregunta final, a l'aula, va ser si aquesta experiència s'hauria de repetir, per exemple en altres cursos.

Dos alumnes van dir que no, perquè era evident que la Universitat exercia un poder i generava una desigualtat que no podia ser evitada de cap manera. Mantenir l'activitat era una forma de mantenir la desigualtat. En el fil d'aquest debat, un altre alumne que no havia participat en la sessió va recordar que actes com aquest, en els que una institució oficial rep un grup de persones vingudes de fora, tenen lloc sovint a Barcelona, i especialment al Raval, i posen en relleu una desigualtat estructural insalvable.

La majoria d'alumnes, però, van expressar oralment o per escrit, que sí. Però amb canvis, sobretot per intentar acabar en certa manera amb aquesta situació de colonialitat. Aquestes millores podrien implicar: més temps disponible per a l'activitat (per exemple quatre hores); més treball previ entre representants d'una entitat i l'altra (que podrien ser la coordinadora i el professor, però també podrien ser, probablement molt millor, un grup d'alumnes de cada context); una participació més activa per part de les dones del projecte AFEX-Casa Àsia en la preparació de l'activitat; un canvi d'espai... La Yolanda Casanova ho veu així:

La idea es atractiva, pero creo que para una futura edición de esta actividad se debería madurar más, tanto por la UB como por Casa Asia, para que fuera algo mucho más distendido y con un recopilatorio de qué quiere saber cada parte de la otra. Igual sería una buena idea que fuéramos nosotros los “estudiados” en nuestro propio entorno y que estas mujeres fueran las que vinieran con la lista de preguntas e inquietudes que tienen sobre nuestra sociedad, que justamente es a la que ellas se quieren integrar, no a la inversa.

La Gemma Adalbert, també la repetiria amb canvis, fins i tot amb trobades més regulars:

Una oportunitat que esperem que continuï, que s'allargui en el temps. Estaria molt bé poder trobar-se amb aquestes persones dos o tres cops a l'any per veure una evolució pel procés d'adaptació. Una oportunitat que esperem que més estudiants se sumin i poder crear un intercanvi i unió entre dues cultures i que la Universitat de Barcelona ofereixi aquest punt de trobada i intercanvi entre els seus murs. Entre lletres devanagari i lletres llatines s'ha creat un vincle que va agafat de la mà, un pont que estem molt contents de creuar i que doni veu a històries, dones, comunitats... que a vegades no troben un medi per fer-se escoltar. Aquí entre aquests murs hi trobarem l'espai, i les portes obertes perquè aquestes veus puguin ser escoltades.

6. L'ART DE FER-SE PREGUNTES PERMANENTMENT (O UNES PRIMERES CONCLUSIONS)

L'activitat va obrir finestres noves en molts dels participants i ho va fer en molts sentits (temàtics, ètics, metodològics, personals...). És veritat que una hora i mitja d'activitat en la qual vam participar més de vuitanta persones no es pot resumir en poques planes. I, per descomptat, no podem treure'n gaires conclusions. Més encara si només escrivim sobre l'activitat set de les persones que hi vam participar. Això sí, ens ha permès fer-nos preguntes. Perquè l'antropologia és, entre moltes altres coses, l'art de fer-se preguntes, preguntes que potser no ens havíem fet mai fins que vam fer l'activitat. També per això creïem important deixar constància escrita de l'activitat just després d'haver-la fet. Perquè, primer, ens ajuda a centrar-nos, a "fixar" el moment. I després perquè, en un futur no gaire llunyà, en funció de les noves experiències personals de cadascú de nosaltres, en funció de l'evolució dels diferents contextos socials, així com, és clar, de les nostres vivències acadèmiques (i, per tant, també en funció de noves lectures, classes, seminaris...), segur que revisitem aquesta activitat i hi anem trobant nous aprenentatges i noves preguntes a fer-nos. Aquest és també un dels grans aprenentatges que ens ofereix l'Antropologia.

7. EPÍLEG: I UN DUBTE MÉS...

Escriure ens ajuda a estructurar les idees d'una manera determinada. Ens obliga a definir, reflexionar, argumentar, classificar, ordenar tot allò que ens ha passat pel cap i totes les vivències que hem tingut. En definitiva, com sabem, és una forma de construir el coneixement. En aquest article hem intentat construir el coneixement col·lectivament, posant peces entre totes (ja que, recordem-ho, cap de les set autores havíem participat en una activitat així).

Quan el Jordi proposa la idea d'escriure aquest text que teniu entre mans (el mes de març del 2024) els alumnes de l'assignatura Antropologia de la Societat Contemporània de

primer any no hem ni tan sols acabat el curs. La proposta de fer l'article es va fer a classe davant de tots els assistents i també es va recordar pel Campus. La idea d'escriure un article de reflexió, de divulgació sobre l'experiència, sorprèn la majoria.

La proposta, evidentment, era totalment voluntària. Aquelles persones interessades tenien dues opcions: enviar les seves opinions per correu al professor o bé participar activament en la creació i revisió del text. A la primera opció es van apuntar tres persones. Les sis alumnes que firmen aquest article es van apuntar a la segona opció. La resta van declinar l'ofertament, alguns després de dies de dubtes.

Abans d'acceptar, algunes alumnes amb ganes de participar, es van fer preguntes molt pertinents sobre la possibilitat d'escriure. La Rita ho expressa així:

A la següent classe se'ns proposa fer un article. Puc jo, com a estudiant de 1r d'antropologia, posar en pràctica aquest pensament crític de forma lícita? Tinc els fonaments necessaris, l'aprovació dels meus predecessors, per poder fer aquesta crítica? Qui soc jo per qüestionar aquesta dinamitzadora, aquest projecte, que aporta, acompanya i ajuda amb tot el que pot, amb tot el que té? Recordo, llavors, perquè estimo el meu estudi. Perquè poder, puc. Ho estic fent. I més enllà de la por i la inseguretat que la mancança de fonaments em crea a l'hora de fer aquest article, soc una alumna amb molt però que molt per aprendre encara. Així és com ho vaig viure jo llavors, i el pitjor que pot passar és donar peu a una altra crítica que ens enriqueixi als uns i als altres.

La Violeta Martos també ens proposa una reflexió sobre això:

Com a jove estudiant d'antropologia agraeixo molt l'oportunitat, no només d'haver pogut viure una experiència com la que es va donar en la trobada amb Casa Àsia, sinó també de poder ara posar en paraules i deixar registre d'allò que em vaig poder endur d'aquesta activitat. Barcelona és una ciutat cada vegada més diversa respecte a la procedència dels seus habitants; tanmateix, és cert que com més rics i heterogenis es tornen els carrers més perdem els vianants la capacitat de relacionar-nos entre nosaltres. Les nostres diferències sembla que, en lloc de despertar la curiositat, serveixen com a excusa per a no apropar-nos i voler conèixer. Un viu tan acostumat a estar rodejat de persones afins i símilis que aquesta premissa comença a cobrar sentit. Deixant així pansir l'interès, que ha sigut des de sempre el motor de la humanitat, en mans del costum i la "tradició". Per sort, encara existeixen disciplines com l'antropologia que desenvolupen l'art de la curiositat, de la intriga, que viuen gràcies a la necessitat d'explorar més enllà del conegut.

Escriure ens ha ajudat, doncs, a fer un pas més enllà en l'aprenentatge. En aquest sentit, les persones que signem aquest text considerem que seria interessant fer un article col·laboratiu entre totes les participants en l'activitat, a quatre mans, doncs, amb les dones del projecte AFEX. Si el futur ens dona aquesta oportunitat, els aprenentatges seran encara molt més potents. I les noves preguntes que aquesta col·laboració ens obligarà a fer-nos, també.

Aquest article s'ha de citar com:

Tomàs, Jordi, Julieta Pérez, Rita Grau, Violeta Martos, Laura Díaz Cabrera, Gemma Aldabert, i Yolanda Casanova. 2025. "Fora de l'aula, dins de la facultat. Preguntes i reflexions sobre una activitat amb Casa Àsia." *(Con)textos: revista d'antropologia i investigació social*, no. 14 (març): 229-250. <https://doi.org/10.1344/contxt.2025.14.229-250>

L'article ha estat escrit per set persones amb punts de vista diversos i experiències vitals diverses, d'edats diverses, d'orígens diversos. Sis alumnes i un professor que han coincidit l'any 2024 a l'assignatura Antropologia de la Societat Contemporània de 1r curs del Grau d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona. Agraïm enormement la lectura que n'han fet el Raúl Márquez, la Mònica Martínez Mauri, la Diana Mata, l'Isaac Marrero i el Claudio Milano. I la gran feina d'edició i la paciència de l'equip de *(Con)textos*.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bastide, Hubert. 2011. Three challenges in teaching anthropology. *Teaching Anthropology* 1(2): 56-67. <https://doi.org/10.22582/ta.v1i2.292>
- Contijoch Torres, Marta, Gioia Engel Mordoh, Rita Gutiérrez Anechina, Oskar-Ananda Ladero Icardo, Anna Gimeno Mañosa, Helena Fabré Nadal, Gina Cortés Viarnes i Cristina Larrea Killinger. 2018. El análisis de las narrativas sobre trastornos y enfermedades crónicas: experiencia en la formación como antropólogo/a en el grado de Antropología Social y Cultural de la Universidad de Barcelona. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*. 23 (1): 3-17.
- Lumpkin, Angela, Rebecca Achen i Robert Dodd. 2015. Student perceptions of active learning. *College Student Journal*. 49: 121-133.
- Polymeropoulou, Marilou. 2023. "Active learning as a pedagogical strategy to enhance the learning of anthropology". Teaching Anthropology, accés 24 de març del 2024. <https://teachinganthropology.org/2023/05/08/active-learning-as-a-pedagogical-strategy-to-enhance-the-learning-of-anthropology/>
- Ventura, Montse, Mònica Martínez Mauri i Cristina Larrea. 2016. La Viquimarató d'antropologia com a projecte Docent: una experiència en l'ensenyament de l'etnologia regional d'Amèrica. *Revista Perifèria*, 21 (1), juny. <https://revistes.uab.cat/periferia/article/view/v21-n1-ventura-martinez-larrea/508-pdf-ca>

* * *